

ב. מקור התפילה

בציון המקורות של התפילה ומניעיה, אין מנוס מחלוקה טיפולוגית, המזדהית עם הטיפולוגיה הכללית שבפסיכולוגיה, אלא שבתחום מצומצם זה של התפילה, לה, ההבדלים הטיפולוגיים, בין האינטרוורט והאקסטררוורט אינם קיצוניים; הם בעיקר הבדלים של דגש חזק ודגש קל באספקט זה או אחר של התפילה. לכן מיון הטיפוסים של מקורות התפילה אינו בא להבליט את הניגודים שביניהם, כי אם את הדירוג מחיצוניות גמורה עד הפנמה כמעט מוחלטת. המקור החיצוני ביותר של תפילה, המבוסס יותר מאחרים על הסתכלות חיצונית, ופחות מאחרים — על הרהורים ושיקולים, הוא היופי של הטבע. כשם שההתרשמות האסתטית של רוב בני אדם אינה מתבססת על שיקול ואינה מלווה שיקול, כן גם ההתעוררות לתפילה למראה הדר הטבע אינה מלווה הרהורים. תפילות מסוג זה מעטות בספרות התפילות שלנו. אחדות מברכות השבח שייכות לסוג זה, כגון "שכחו וגבורתו מלא עולם". בדרך כלל כוללות התפילות שמקורן הסתכלות בטבע, יסודות נוספים. פרק קד ב' תהלים יכול לשמש דוגמה נאה לסוג זה של תפילות. היקום מעורר במשורר מחשבות ההופכות לתפילה. הסדר וההתאמה ההדדית של כל חלקי היקום, מתגלים לא לעין האדם, כי אם לנפשו; השמחה, השלטת ביקום, ולבסוף — השתלבותו של האדם — היינו המחבר — המתפלל — ביקום, לא כאדוניו, כי אם כחלק ממנו. הופכים את המזמור מביטוי התרשמות חיצונית, לביטוי של רפלקסיה, הבאה מהסתכלות. דברי מזמור זה "מה רבו מעשיך ה', כלם בחכמה עשית" מוצאים את דרכם לתפילת שחרית, אלא שניתן להיאמר, שמה שעשה משורר התהלים כתר לראשו, עשתה התפילה עקב לרגליה. פרק קד מתחיל בהסתכלות חיצונית ומסתיים ברפלקסיה. רפלקסיה זאת היא מגעה האחרון של התפילה עם המציאות החיצונית. ברכת המאורות הולכת בדרכה היא. הופכת את ההסתכלות במציאות ל"מעשה בראשית" וממעשה בראשית רק צעד אחד ל"קדושה", ול"מעשה מרכבה". בהתפתחות מחשבתית דומה מתאר הרמב"ם את התפתחות אהבת ה' באדם עד לדרגת התפילה ומעבר לה, אל המסתורין. "בשעה שיתבונן האדם במעשיו ובראויו הנפלאים הגדולים ויראה

מהן חכמתו, שאין לה ערך ולא קץ מיד הוא אוהב ומשבח ומפאר ומתאוה תאווה גדולה לידע השם הגדול" (יסודי התורה פ"ב הל' ב). "שיתבונן האדם" — הסתכלות חיצונית, "יראה חכמתו" — רפלקסיה, "אוהב" — מתעורר בו הרגש, ו"משבח ומפאר" — מתפלל "ומתאוה לידע" — לחדור לכבשונו של עולם.

בהסתכלות קוסמית זאת, אין האדם אלא "בריה קטנה שפלה אפלה עומדת בדעת קלה מעוטה לפני תמים דעות" (שם). לא כן בשיטתו של רבנו בחיי. אין הוא מתעלם מההסתכלות הקוסמית, שהיתה מאבני הפינה של המחשבה הדתית מימי ר' סעדיה גאון, אלא שהוא רואה כמקור התפילה את יחס ה' אל האדם. המניע המרכזי לתפילה הוא לדעתו "טובות ה' על בראיו" (שער הבחינה, הקדמה). וזו לשונו: "וכאשר נעמוד במחשבותינו על גדולת הבורא יתעלה, ועוצם יכלתו וחכמתו ועשרו, ונסתכל בחלישות האדם וחסרונו, ושאינו מגיע אל השלמות, ורוב צורכו ורישו לדבר שימלא מחסורו, ונבחן רוב טובות הבורא יתברך עליו, ושבראהו כמו שבראהו מן החסרון בעצמו, והוא יש, וצריך אל מה שיש בו תקנתו, ולא יגיע אליו, כי אם ביגיעת נפשו. וזה מחמלת הבורא עליו, כדי שיכיר את עצמו ויבחן בכל עניניו, וידבק בעבודת האל על כל פנים, ויקבל על זה גמול העולם הבא, אשר לו נברא... כמה האדם חייב לו, יתברך, מן העבודה והיראה והשבח וההודאה והתמדת התהילה" (שער עבודת ה', הקדמה).

האדם, המשופע בשפע טובות מאת ה', היה צריך להתעורר מעצמו לעבודה ולתפילה. אלא מה? כנגד המניעים ישנם מונעים. שלושה דברים מרחיקים את האדם מלהכיר בטובות ה' ומלהודות לו. אחד מהם — "רוב התעסקם בעניין העולם הזה... והתאוותם... מה שנבצר מהם מתענוגיו... ותקטנה אצלם הטובות הגדולות... ולא יבינו אל פעולות ה'... והשני — התגדלם בטובת ה'... עד ששבו אצלם רגילות וידועות, כאילו הן עצמיות להם, בלתי סרות מאתם ולא נפרדות מהם כל ימיהם... ושלישית, מה שמוצא אותם בעולם ממיני הפגעים... ושכחו כי הם וכל אשר להם, טובות שהטיב להם הבורא, נדבה וחסד" (חובות הלבבות, שער הבחינה, הקדמה).

עיני האדם טחו מראות ולבו אטום מהבין את חובתו, ורק לאחר שיגיע לבגרות מלאה יבין, כי נהג בו ה' בחסד, וצוה עליו להתפלל, כדי שמתוך התפילה יעמוד על חסדי ה'. "מפני שהאדם חייב בעבודת ה' מדרך השכל וההכרה, ויש בין עת הראות הטובות, ובין עת שישכיל ויכיר מה הוא חייב עליהם מן העבודה זמן ארוך, היתה הערת האדם על מה שחייב בו מן המעשים ואמונת הלבבות... כדי שלא ישאר בלי דת עד שיגמר שכלו" (חובות הלבבות, שער עבודת ה' פרק א). גם דרכו של ר' בחיי אל התפילה היא מן החוץ

פנימה, כדרך הרמב"ם. אלא, בשעה שאצל הרמב"ם ההתעוררות מביאה לתפילה, אצל ר' בחיי התפילה מביאה להתעוררות. הצד השווה שבהם, ששניהם רואים את מקור התפילה מחוצה לאדם.

לא כן ר' סעדיה גאון. הרציונאליזם הקיצוני שלו דורש שהאדם יבוא אל התפילה ע"י דידוקציה, בהסתמכות מועטת ככל האפשר על נתונים אמפיריים, גם רס"ג רואה את טובות ה' לאדם כמקור התפילה, אלא שהוא מנסח את הדברים אחרת: "השכל מחייב להקביל כל מטיב, אם בהטבה, אם הוא צריך לה, אם בהודות, אם איננו צריך לגמול. וכאשר היה זה מחיובי השכל, לא היה נכון שיעזבהו הבורא בעניני עצמו, אבל התחייב לצוות את בראויו בעבודתו והודות לו, בעבור שבראם" (אמונות ודעות, מאמר ג פ"א). להעת רס"ג, אם יחשוב האדם מחשבה רציונאלית, לא יצטרך בכלל לעולם החיצוני, כדי להגיע לתפילה. די לו בתודעה העצמית. אם דקרט העמיד את התודעה העצמית על תודעת החשיבה (cogito, ergo sum) העמיד רס"ג את התפילה על התודעה העצמית ובשנינוי מה של דברי דיקרט, sum, ergo oro. יחד עם זה מודה רס"ג, שהאדם אינו, למעשה, רציונאלי די צרכו, ועל כן הוא מודה, בעל כורחו, שהיה צורך במצות תפילה, כדי להביא לתפילה גם את חלושי השכל. מצות התפילה היא חסד אלוהי. בזכות מצוה זאת מגיע האדם לבגרות נפשית ומתוכה הוא מכיר בטובות ה' עליו. מצות התפילה מזרות את הבשלתו הנפשית של האדם. עד כאן דבנו בחיי.

גם ר' יהודה הלוי רואה במצות התפילה חסד אלוהי. לשיטת ר' בחיי מתחלקים חיי האדם לשתי תקופות; תקופת התפילה המעוררת ותקופת התפילה מתוך התעוררות. לא כן ר' יהודה הלוי. חשיבותן של התפילות והברכות — בחיי יום יום. גם בלעדי התפילות והברכות מסוגל האדם להכיר בטובות ה' על בראויו. אלא שמלחמת הקיום מסיחה את דעתו מהן, והריהו בבחינת שיכור, הנהנה ואינו יודע שהוא נהנה (הכוזרי מאמר ג, סי' טו-יז).

דוגמא לתפקיד זה של התפילות רואה ר' יהודה הלוי בברכת "שהחינו". הגדולה שבטובות ה', שהוא מקיים את האדם בחיים — והנה האדם מקבל את החיים כדבר המובן מאליו, ואת המוות אינו מעלה על הדעת. באה ברכת "שהחינו" להזכיר לו, שהוא בן תמותה, ושרק חסד ה' מחייהו (שם).

ועוד תפקיד דיגולטיבי חשוב נודע לתפילה. בהתאם לשיטתו הביולוגית של ר' יהודה הלוי קיימת אנאלוגיה מרחיקה לכת בין התהליכים הביולוגיים ובין החיים הרוחניים. מלחמת הקיום החומרית מרעיבה את נפשו של האדם, והוא זקוק למזון רוחני ומבקש אותו. "הסדר הזה מהנפש כסדר המזון מהגוף, מתפלל לנפשו וניזון לגופו, ומתמדת עליו ברכת התפילה עד עת תפילה אחרת, בהתמדת כוח סעודת היום עד שיסעד בלילה" ("הכוזרי" ג, סי' ה).